

JUDAICA BULLETIN

Mededelingenblad van de Stichting Judaica Zwolle

Postbus 194, 8000 AD Zwolle

internet: www.judaica-zwolle.nl e-mail: judaica@hetnet.nl

Verschijnt vier maal per jaar - ISSN 1384-9050

Jaargang 17, Nummer 3 / Nisan 5764 - april 2004

OPLAGE 425 EXEMPLAREN - ABONNEMENT € 6,50 - POSTGIROREKENING 259272

De Sefer Tora

door Dick Broeren

Tijdens de maandelijkse rondleidingen in de Zwolse synagoge worden vrijwel altijd vragen gesteld over de Tora-rol die in de tentoonstellingsruimte in een vitrine opengerold ligt bij het begin van het derde boek van Tora, Leviticus. In deze tijd van verregaande mechanisering en automatisering valt een met de hand geschreven perkamenten boekrol al gauw op als iets archaisch. Waarom al die moeite en inspanning? Je kunt zo'n boekrol toch beter drukken. Als je eenmaal een foutloos exemplaar hebt kun je die toch tegen veel lagere kosten verspreiden, enz. enz. Vandaar het volgende verhaal.

Tot de 248 en 365 ge- en verboden behoort de opdracht aan iedere jood een Sefer Tora te (laten) schrijven. Deze opdracht wordt afgeleid uit de tekst van Deuteronomium 31,19: *En nu, schrijft voor jullie dit gezang op: leer het de kinderen van Israël en leg het in hun mond, opdat voor mij dit gezang tot een getuigenis mag zijn bij de kinderen van Israël.* In ieder geval moet de koning dit (laten) doen, zelfs als hij al een Sefer Tora heeft. Hij dient ook altijd een Sefer Tora bij zich te dragen. (id. 17,18: *En het zal geschieden, zodra hijop zijn koninklijke troon zetelt, dat hij voor zichzelf een herhaling van deze Tora in een boek zal schrijven – uit die welke vóór het gelaat van de Levitische priesters is -*) In de historische praktijk heeft deze opdracht zich ontwikkeld tot het maken van een afschrift van de Tora voor de synagogale eredienst.

Elke synagoge die zichzelf respecteert heeft de beschikking over ten minste twee Tora-rollen. Dat het er twee of meer zijn heeft een praktische reden. Op het Feest van de Vreugde der Wet, Simcha Tora, wordt het laatste deel van het boek Deuteronomium gelezen, waarna men onmiddellijk weer begint aan de jaarcyclus door ook het begin van Genesis te lezen.

Het zou veel tijd kosten om tijdens de dienst de uiterst kostbare rol weer helemaal terug te rollen naar het begin, dus wordt dat opgelost door alvast twee Tora rollen bij de betreffende delen open te leggen. Nog een argument om tenminste twee rollen te hebben is het optreden van een eventuele beschadiging. Zo'n rol moet eerst hersteld worden want een beschadigde rol, of nog erger een rol waarin een fout wordt ontdekt, mag niet tijdens de eredienst gebruikt worden. In zo'n geval is het praktisch over een tweede rol te beschikken.

Het vervaardigen en het schrijven van zo'n Sefer Tora is gebaseerd op een oeroude overlevering die we terugvinden in de Talmoed en de Midrasj. Uitgebreide en strikte regels zijn het, die er stuk voor stuk op gericht zijn de tekst van de Tora foutloos over te schrijven, te bewaren en door te geven. Zo'n Tora-rol bevat de eerste vijf boeken van Tenach, de Hebreeuwse bijbel, die gewoonlijk de vijf boeken van Mozes worden genoemd: 1. Genesis ook wel Beresjiet genoemd naar het beginwoord van het boek (In een begin), 2. Exodus oftewel Sjmot (Namen), 3. Leviticus of Wajjikra (En Hij riep), 4. Numeri of Bemidbar (In de woestijn) en 5. Deuteronomium of Devariem (Woorden). Traditioneel wordt de rol gemaakt en beschreven door een specialist een 'sofeer', een schrijver.

De gereedschappen en de materialen die hij gebruikt zijn perkament, (ganzen)veer, inkt, stift en liniaal en een tikkoen (een gids) – een boek met de correcte Tora tekst, uiteraard ongevokaliseerd. De Tora wordt geschreven op perkament gemaakt van bepaalde delen van de huid van een kosjer, een rein dier. De huid bestaat uit drie lagen, maar alleen de vleeszijde van de binnenste laag en de buitenkant van de huidlaag mogen gebruikt worden voor perkament voor de Tora (Sjab. 79b). De methode van het schoon- en het zacht maken van de huid, die van de beste kwaliteit moet zijn, is in de loop van de eeuwen veranderd. In talmoedische tijden strooide men zout en gerstebloem op de huiden, die dan geweekt werden in het sap van galnoten (Meg. 19a).

Vandaag de dag worden de huiden zacht gemaakt door ze twee dagen in schoon water te weken waarna het haar verwijderd wordt door de huiden negen dagen in kalkwater te weken. Tenslotte worden de huiden gespoeld, opgespannen, gedroogd en glad gestreken met een soort wrijfijzer. Degene die de huiden bewerkt dient tijdens het prepareren van de huiden hardop verklaren dat hij handelt voor de heiligheid van de Sefer Tora. In de dagen van het ontstaan van de Talmoed werden rieten pennen gebruikt, maar nu geeft men de voorkeur aan pennen gesneden uit de veren van een kalkoen. Deze zijn stevig en gaan lang mee. De sofeer snijdt de punt van de veer schuin af, snijdt dan de punt plat af en splijt de punt in de lengte zodat er een schrijfpennentop ontstaat die wel wat lijkt op een ouderwetse kroontjespen. De inkt moet zwart zijn, duurzaam maar niet onuitwisbaar.

Vroeger werd een dikke inkt gemaakt door een aardewerken schaalte te verhitten met de walmende vlam van olijfolie, de roet werd van het schaalte afgeschraapt en vermengd met olie, honing en galnoten (Sjab. 23a). Vandaag de dag echter wordt de inkt gemaakt door een mengsel van galnoten, arabische gom en kopersulfaat kristallen te koken. Sommige schrijvers voegen ook nog wat azijn en alcohol toe. Elke sofeer heeft zo zijn eigen recept en zulke recepten worden vaak van vader op zoon overgeleverd, want het beroep van sofeer gaat vaak van vader op zoon over.

Om er voor te zorgen dat de letters op gelijke hoogte komen te staan en de regelafstand gelijk is worden met een stift 43 dunne lijnen in het perkament gedrukt waardoor op die plaats het perkament enigszins lichter van kleur wordt en de lijnen door de schrijver goed gezien kunnen worden. In de marges worden nog twee verticale lijnen getrokken om er voor te zorgen dat alle regels gelijk beginnen en eindigen. Aan de onderkant van het vel perkament wordt een marge gelaten van ong. 10 cm, de bovenmarge bedraagt ong. 7 cm en de marge tussen twee kolommen is ong. 5 cm. Een en ander is goed te zien bij de opengerolde Torarol die op het voormalige vrouwen balkon in de Zwolse synagoge in de permanente tentoonstelling is opgenomen en die opengerold ligt bij Leviticus 1.

Het aantal bladen, pagina's en kolommen staat niet vast maar sinds het begin van de 19e eeuw gaat men er van uit dat een Torarol 248 kolommen van 42 schriftregels bevat waarbij de breedte van een kolom ong. 13 cm moet zijn omdat de traditie bepaalt dat het langste woord in Tora van negen letters (למשפחתיהם), 'lemisj' pechoteehem', Gen 8:19, 'naar hun geslachten') op één regel geschreven moest kunnen worden.

Voordat het eigenlijke schrijfwerk begint verricht de sofeer een aantal handelingen die bedoeld zijn hem te doordringen van het belang van zijn werk en die er natuurlijk ook op gericht zijn het werk zo geconcentreerd mogelijk te doen. Zo begint hij met een rituele wassing. Om fouten te vermijden kopieerden de talmoedische schrijvers een andere Torarol en alweer volgens een traditie werd in de Tempel een Torarol bewaard die door de schrijvers als de standaard werd beschouwd en gebruikt. Voor hij begint test de schrijver pen en inkt door de naam 'Amalek' op te schrijven en die vervolgens door te halen (verg. Deut. 25:19. Gewoonlijk wordt deze tekst vertaald met 'dat gij de gedachtenis van Amalek van onder de hemel zult uitdelgen', maar het hier gebruikte werkwoord kan met hetzelfde recht vertaald worden met 'dóórstrepen, dóórhaken'). Dan spreekt hij hardop uit: "Ik schrijf de Tora in naam van zijn heiligheid en de naam van God in zijn heiligheid". Vervolgens kijkt hij in zijn tikkoen, zijn voorbeeld-tekst, leest de zin hardop en schrijft hem op. Iedere keer als hij in de tekst de naam van God tegenkomt zegt hij hardop: "Ik schrijf de naam van God ter wille van de heiligheid van zijn naam".

De Tora wordt geschreven in het kwadraatschrift dat bekend staat als *k'tav asjoeri* waar twee soorten van bestaan: het Asjkenazische, dat lijkt op het schrift in de Talmoed (Sjab. 104a) en het Sefardische, dat ongeveer gelijk is aan de gedrukte letters van het Hebreeuwse alfabet die gebruikt worden in gewijde teksten. De dikte van de letters verschilt en de sofeer moet vaak verscheidene pennestreken maken om een letter de vormen. Hij moet in het bijzonder opletten bij letters die gemakkelijk met elkaar verwisseld zouden kunnen worden, zoals bijvoorbeeld bij de dalet (ד) en de reesj (ר). Elke letter moet volledig geschreven worden, met uitzondering van de 'gebroken waw' in het woord 'sjalom' in Numeri 25:12, om aan te duiden dat de vrede die daar bedoeld werd een 'gebroken' vrede was. Men leze het gruwelijke verhaal er op na!

Hoewel men het Hebreeuws van rechts naar links leest, wordt elke afzonderlijke letter in de Tora-rol geschreven van links naar rechts, en van boven naar beneden. Elke letter wordt 'opgehangen' aan de bijna onzichtbare lijn die met de stift in het perkament is gedrukt. Het zijn 'hangende', 'zwevende' letters.

הנאים אזריהם בים לא נשאר בהם עץ אחד ובני ישראל הלכו
 ביבשה בתוך הים והמים להם ולמה ביימיהם וכו' וישיע
 יהוה ביום ההוא את ישראל מיד מצרים וירא ישראל את מצרים
 מת על שפת הים וירא ישראל את ה' הגדלה אשר עשה יהוה
 במצרים ויראו העם את יהוה ויאמינו ביהוה ובמשה עבדו

אז ישיר משה ובני ישראל את השירה הזאת ליהוה ויאמרו
 לאמר אשירה ליהוה כי גאה גאה עוסי
 ורכבו רמזה בים עזי וחמרת יה וידי כי
 לישועה זה אכלי ואנודו אכלי
 אבי וארמנו יהוה אש מלחמה יהוה
 שמו מרכבת פרעה וחילו ירה בים ומבזר
 שכיטו שכיטו טבעו בים סוף תהמת יכסימו ירדו במצולת כמו
 אבן ימינך יהוה נאדרי בכז ימינך
 יהוה רעץ אויב וברב גאוןך תהרס
 קבוץ תשלוז זרעך יאכלמו בקט וברוץ
 אפך לערמו מים נצבו כמו נז
 גולים קפאו תהמת בלב ים אמר
 אויב ארדף אשוי אחלק שלל תמכילאמו
 נפשי אריק זרבי תורישמו ידי נשפת
 בר וזוך כסמו ים צללו כעופרת במים
 אדירים מי כמכה באלם יהוה מי
 כמכה נאדר בקדש נורא תהלת עשה
 פלא נשית ימינך תכלעמו ארץ נחית
 בזסדך עם זו גאלת שמינו עמם ירדו
 קדשך שמינו עמם ירדו שמינו עמם ירדו
 אדום ישיב פלשון אז נברכו אכלופי
 אדום אכלי מואב יאזזמו רעד נמו
 ככל ישיב כנען תפל עליהם אימתה
 ופוזר בגל זרועך ידמו כאבן עד
 יעבר עמן יהוה עד יעבר עמן
 קנית תבאמו ותטעמו בהר נחלתך מוכן
 כלשכונך פעלת יהוה מוקדש אדני כוננו
 ידיך יהוה ימלך לעלם ועד כי
 באסוס פרעה ברכנו ובפרשיו בים ויעיב יהוה עליהם את מי
 הים ובני ישראל הלכו ביבשה בתוך הים

ותקדו מרים הנביאה אזוית אהרן את התהת בידה ותצאן כל הנשים
 אזריה בתפלים ובמוזלות ותעץ להם מרים שירו ליהוה כי גאה גאה
 סוס ורכבו רמזה בים ויסע משה את ישראל מים סוף
 ויצאו אל מדבר שור וילכו שלשית ימים במדבר וכלא מצאו מים
 ויבאו מרתה ולא יכלו לשאת מים ממרה כי מרים הם עלכן קרא שמה מרה

Als je de tekst van dichtbij bekijkt zie je dat de letters ‘op’ het perkament liggen. In de joodse mystiek wordt dit ook wel ‘zwart vuur op wit vuur’ genoemd. In de hele Sefer Tora zijn zes letters heel klein geschreven, bijvoorbeeld de *alef* (א) van het eerste woord van Lev. 1:1, en elf letters worden groot geschreven, zoals bijvoorbeeld de *beet* (ב) van het eerste woord van Gen. 1:1. Wat precies de reden is van dat groter of kleiner schrijven van sommige letters is niet altijd duidelijk. Vaak zijn er homiletische verklaringen maar nog vaker is de betekenis verloren gegaan in de mist van de geschiedenis. De betekenissen die bekend zijn voegen allen iets toe aan de teksten en zijn in het algemeen didactisch van aard. De letters mogen niet aan elkaar verbonden worden, tussen de woorden moet een duidelijke spatie staan en tussen de afdelingen in de tekst moet een ruimte open blijven die groot genoeg is om een woord van negen letters op te schrijven. In de met de hand geschreven Tora-rol staat geen vers- of hoofdstuk indeling vermeld. Alleen aan een spatie van vier regels kan men zien dat het enen boek plaats maakt voor het volgende. Toch is de geschreven tekst van de Tora-rol niet geheel zonder versieringen, want boven zeven van de 22 letters van het Hebreeuwse alfabet worden kleine versieringen aangebracht, de zogeheten tagin, in de vorm van drie naast elkaar geschreven tekentjes die nog het meest weg hebben van heel klein geschreven letters Zajin (ז). Het middelste tekentje wordt iets hoger geschreven waardoor het geheel op een kroontje lijkt. Deze tagin vinden we alleen in de Sefer Tora, op het rolletje in het ‘huisje’ van de tefillien, de gebedsriemen, en in de tekst die geborgen is in de mezoeza. De gewoonte deze zeven letters te voorzien van deze kroontjes is al heel oud. De Talmud vertelt zelfs dat toen Mozes de berg besteeg om van de Eeuwige de Tora in ontvangst te nemen hij Hem bezig vond met het toevoegen van de tagin boven de letters (Men. 29b). Het zijn o.a. deze tagin die bedoeld worden met de ‘tittel’ in de Nieuw Testamentische uitspraak: *‘totdat de hemel en de aarde voorbijgaan, zal er niet één jota noch één tittel van de wet voorbijgaan, totdat het alles zal zijn geschiedt’* (Matt. 5:18 en Lukas 16: 17, SV). Wat de functie van deze tagin is is niet bekend, maar ze zijn wel belangrijk want een Tora-rol zonder deze tagin is binnen de Asjkenazische traditie niet geschikt voor gebruik in de eredienst.

Er zijn twee delen in de Sefer Tora op een bijzondere manier geschreven. Het eerste is het lied dat Mozes aanheft als de Eeuwige het volk beschermd heeft tegen het leger van de Egyptenaren op de oever van de Rode Zee : *“Ik zal de Eeuwige zingen, want hoog is hij verheven! Het paard en zijn ruiter heeft hij in de zee geworpen”*, (Exodus 15: 1- 19). Elke zin van dit lied heeft in het midden een spatie van negen letters, maar deze spaties zijn verspringend geplaatst zodat het lijkt alsof er ‘halve stenen over hele stenen’ liggen (zie afbeelding), als een muur tussen Israël en haar vijanden.

Ook het tweede lied van Mozes in Deuteronomium 32:1-43 is afwijkend van de gangbare kolommen in de Tora-rol. Elke regel heeft een 9-letter spatie maar deze spaties zijn recht boven elkaar geplaatst waardoor het geheel lijkt op twee zuilen waarop de Tora rust, want elk vers uit dit lied is een lofzang op de Allerhoogste en zin Tora.

Dat men al heel vroeg zich bewust was van het feit dat er fouten in de tekst zouden kunnen voorkomen wordt bewezen door het bestaan van de diakritische puntjes en de tikkoeniem soferiem, die beiden stammen uit de tijd van Ezra de Schrijver. Deze ‘tikkoeniem soferiem’ zijn bepaalde veranderingen in de tekst die de eerste schrijvers gemaakt hebben op plaatsen die zij beledigend achtten of die gebrek aan respect voor God toonden. De Tora is en blijft tenslotte de schriftelijke neerslag van een oorspronkelijke mondelinge overlevering.

De geschreven Tora-rol bevat geen klinkertekens en leestekens. Wel zijn er tien plaatsen in Tora waar boven een aantal woorden puntjes staan, zoals bijvoorbeeld in Deuteronomium 29:28 (vers 29 in de ned. vert.): *“De verborgen dingen zijn voor de Eeuwige, onze God; maar de geopenbaarde zijn voor ons en onze kinderen, tot in eeuwigheid, om te doen al de woorden van deze wet”*. Boven de tien letters van de woorden ‘*lanoe oelevaneenoe*’, *voor ons en onze kinderen*, staan de zogeheten diakritische punten. Ook van deze puntjes is de betekenis niet geheel duidelijk. In de Avot de Rabbi Nathan I (34, 100f) staat echter een interessante opmerking over de eventuele functie van deze puntjes. Ezra de Schrijver (Neh. 8:10) zou er de oorspronkelijke auteur van zijn. Ezra zou zó hebben willen aangeven dat hij niet helemaal zeker was van het feit of de aldus gemerkte woorden wel in de Tora thuishoren. Hij liet de woorden wel staan, maar had er zo zijn twijfels bij. Een fraai voorbeeld van zo’n tikkoen soferiem vinden we in Genesis 18:22. De tekst luidt: *..... en Abraham bleef staan vóór (het aangezicht van) de Eeuwige*. Maar uit het tekstverband blijkt duidelijk dat het God was die voor Abraham was verschenen; het vers zou dus hebben moeten luiden: *.....en de Eeuwige stond nog vóór Abraham*. Men vond dit oneerbiedig en weinig respectvol tegenover de Eeuwige en heeft die twee namen omgewisseld. De priester Ezra, - minstens tien keer wordt hij in de Tenach Ezra ha-Sofeer genoemd -, staat aan het begin van de traditie van het schrijven van de Tora-rol. Volgens diezelfde traditie was hij het ook die begonnen is de Tora op te schrijven in het bovengenoemde *k’tav asjoeri*, waarbij hij het oorspronkelijke sinaitische schrift overliet aan de Samaritanen (Sanh. 21b). Hij was zo gedreven in het verspreiden van de Tora dat de Rabbijnen, de mannen van de Grote Vergadering, van hem zeiden: *“Als Mozes hem niet was voorgegaan had Ezra de Tora ontvangen”*. (Tos., Sanh. 4:7).

Het woord 'sofeer' dat gewoonlijk vertaald wordt met 'schrijver' of in bijv. de Staten Vertaling met 'schriftgeleerde', komt van het hebreeuwse werkwoord 'safir' (ספּר) dat in eerste instantie 'tellen' betekent. Een sofeer is dus eigenlijk een teller. Natuurlijk ligt de verbinding met schrijven voor de hand want een schrijver en zeker de schrijver van een Torarol telt letters, woorden en zinnen en is aldus sterk structurerend en ordenend bezig.

Van de Tora is het precieze aantal letters, woorden en zinnen bekend. In de gedrukte versies van de Hebreeuwse bijbel staan aan het eind van elk bijbelboek het aantal verzen vermeld, terwijl ten overvloede in de marges van de Masoretische tekst, dat is de tekst die door middel van allerlei tekentjes wel ge vokaliseerd is, ook nog eens gemeld wordt

waar de middelste letter, het middelste woord en het middelste vers van het desbetreffende bijbelboek staat.

Zo telt de Tora 400.945 letters, 79.856 woorden en 5.845 verzen. De twee middelste woorden van de Tora staan in Leviticus 10:16. Het zijn de woorden 'darosj darasj', letterlijk vertaald met: en hij (Mozes) *zocht [al] zoekend* de bok voor het zondoffer. De herhaling van het Hebreeuwse werkwoord *darasj* zou je moderner kunnen vertalen met: hij zocht lang en grondig. Van dit werkwoord is overigens het woord 'midrasj' afgeleid. Het middelste vers van de Tora is Leviticus 8:8. En de middelste letter is de Wav (ו) in het woord 'gachon', het vierde woord van Leviticus 11:42. Het woord betekent 'buik' en deze Wav staat in de Codex Leningradensis groot geschreven.

Als voornaamste bronnen voor dit artikel heb ik de diverse lemmata uit de Encyclopaedia Judaica gebruikt, het boek 'Vertellen met getallen' van C.J Labuschagne en het onvolprezen werk van Rabbijn S.Ph. de Vries, 'Joodsche Riten en Symbolen'.

VIJFTIENDE SYNAGOGEPAD 2004

Dit jaar naar Den Haag en Leiden

De Stichting Judaica Zwolle en het Genootschap Nederland-Israël Zwolle organiseren op zondag 6 juni a.s. voor de vijftiende keer in successie hun jaarlijkse synagogepad.

De afgelopen vijf jaar werd het synagogepad gehouden in de synagoge van Zwolle. Dan werd begonnen met de jaarlijkse Samuel-Hirschlezing. Maar ter gelegenheid van het derde lustrum is weer gekozen voor een "ouderwets synagogepad", zoals het in de beginjaren georganiseerd werd in de vorm van een tocht per touringcar in de "wijde omgeving" van Zwolle.

Dit keer gaat deze bijzondere gebeurtenis naar de Liberaal-Joodse synagoge (voormalige Portugese synagoge) in Den Haag, de synagoge van Leiden, het Spinoza-huis in Rijnsburg en de begraafplaats van de Joodse Gemeente van Leiden die in Katwijk ligt.

De organisatoren rekenen op een grote belangstelling en hebben voor de tocht twee bussen gereserveerd. Omdat de locaties niet alle deelnemers tegelijk kunnen ontvangen, zullen de beide bussen verschillende routes "tegen elkaar in" rijden, zodat alle deelnemers wel alle locaties kunnen bezichtigen.

De tocht, die zondagochtend om 8.30 uur van start gaat in Zwolle en 's middag om ca. 17.30 uur ook weer in Zwolle eindigt, was de afgelopen jaren steeds een groot succes. In de bezochte synagogen geven leden van de plaatselijke joodse gemeenten uitleg over hun gebouw, het interieur en het gebruik ervan. Ook in het Spinoza-huis, waar de joods-Nederlandse wijsgeer Spinoza enige jaren van zijn leven woonde, zal toelichting worden gegeven. Het is ingericht als museum.

Over dit synagogepad heeft de Stichting Judaica Zwolle een folder uitgebracht met meer informatie over het programma, de kosten, de voorwaarden voor deelname en de wijze waarop men zich kan inschrijven.

Wie belangstelling heeft kan de folder opvragen:

- bij de administratie 038-4539283 of
- bij de secretaris 038-4651048 of
- via ons e-mailadres judaica@hetnet.nl

Hebreeuws als taal in het rabbijnse jodendom en de joodse mystiek

door J.H.Laenen¹

Het spreekt vanzelf dat de doelstelling van de Vereniging tot bevordering van kennis van Hebreeuws - tevens inhoudt kennis *over* het Hebreeuws. Hieronder willen we in vogelvlucht enkele aspecten bezien van verschillende visies op het Hebreeuws in de klassieke rabbijnse traditie en de joodse mystiek.

Het Hebreeuws als heilige taal

In de ogen van de klassieke rabbijnen was het Hebreeuws een heilige taal. Die opvatting was zo vanzelfsprekend, dat in de rabbijnse literatuur de uitdrukking 'de Heilige taal' (*l'shon ha-qodesh*) zonder meer de meest gangbare aanduiding is voor het Hebreeuws. Dat het Hebreeuws een heilige taal zou zijn, spreekt echter niet vanzelf. De Bijbel verwijst zeer zelden naar het Hebreeuws als taal en bevat nergens de idee van de heiligheid ervan. Hetgeen we wel in de Bijbel vinden, is de opvatting dat er een oertaal was, die vanaf de schepping op de wereld was geweest. Het verhaal van de toren van Babel (Genesis 11:1-9) leert ons dat vóór de torenbouw de gehele wereld 'dezelfde taal en dezelfde woorden' sprak. De Bijbel laat ons echter in het ongewisse over de identiteit van die taal; nergens staat dat dit het Hebreeuws moet zijn. De rabbijnen echter twijfelden er niet aan dat deze oertaal het Hebreeuws was: Adam en Eva spraken Hebreeuws, God had zich in die taal tot hen gericht en ookde slang had in het Hebreeuws tot Eva gesproken. Aangezien dit idee niet expliciet in de Bijbel wordt vermeld, moesten de rabbijnen het uit de bijbeltekst afleiden. Onder andere uit de etymologische verklaring in Genesis 2:23 van het woord 'vrouw' (*ishah*) en uit het woord 'man' (*ish*) concludeerden zij dat de Torah oorspronkelijk in het Hebreeuws gegeven moest zijn, omdat volgens hen alleen in het Hebreeuws de woorden 'man' en 'vrouw' etymologisch verwant zijn; in elke andere taal zou deze verklaring in de Bijbel onmogelijk zijn geweest. Behalve dat het Hebreeuws de taal van het Paradijs was, is deze taal in het rabbijnse denken nog op een andere manier met het scheppingsverhaal verbonden. Wanneerwe het boek Genesis openslaan, lezen we dat God de schepping doet ontstaan door te spreken. Genesis 1:3 luidt bijvoorbeeld: *En God sprak: 'Er zij licht'. En er was licht.* In een Mishnah-tractaat (Avot 5:1) vinden we de rabbijnse opvatting dat God de wereld schiep door tien keer te spreken; door tien goddelijke uitspraken of scheppingswoorden (*ma'amarot*, afgeleid van het werkwoord *amar* 'spreken') kwamen het uitspaniel, het planten- en dierenrijk en de mens tot aanzijn. De scheppingshandelingen van God waren aldus in eerste instantie een goddelijke taaluiting. Als gezaghebbende ondersteuning van deze opvatting citeerden de rabbijnen bijbelverzen als Psalm 33:6 *Door het woord van God is de hemel gemaakt; door de adem van Zijn mond al Zijn heerscharen.*

Dat zij ervan overtuigd waren dat God deze uitspraken in het Hebreeuws had gedaan, behoeft inmiddels geen betoog meer.

De bijzondere status van het Hebreeuws moet nog in verband gebracht worden meteen ander bekend concept uit de rabbijnse traditie: de preëxistentie van de Torah. Deze opvatting hield in dat de Torah reeds bestond voordat God de wereld schiep; God keek in de Torah en schiep toen de wereld (Genesis Rabba 1,1). Uiteraard betekende dit voor de rabbijnen, dat indien de Torah preëxistent was, vanzelfsprekend ook het Hebreeuws reeds van voor de schepping dateerde. Het was immers de taal waarin de preëxistente Torah geschreven was. Het Hebreeuws was daarmee niet alleen de taal van God en van het Paradijs, het was ook de oudste taal ter wereld.

De samenhang tussen woord en inhoud

We hebben gezien dat in de rabbijnse traditie de schepping in eerste instantie een taalhandeling is; God schept de wereld door Hebreeuwse woorden uit te spreken. In Genesis 1:3 wordt het licht geschapen doordat God in het Hebreeuws het woord voor 'licht' (*or*) uitsprekt. Het licht kan daardoor ontstaan, omdat er volgens de rabbijnen een samenhang bestaat tussen de klank van het woord *or* en het licht zelf. De klank van het woord *or* bevat eigenlijk de formule, de blauwdruk voor het licht, terwijl andersom al het licht in de wereld het stempel draagt van het woord *or*. In feite fabriceert God het licht door precies deze combinatie van klanken uit te spreken. Het woord voor 'licht' is niet zomaar een woord, maar een eigenaam voor het licht, een vaste naam die bij het licht hoort. Het woord *or* is een uitdrukking van het wezen van licht. Omdat de rabbijnen er vanuit gingen dat de klanken van de heilige Hebreeuwse taal onlosmakelijk verbonden waren met de letters waarin die taal geschreven werd, maakten zij geen onderscheid tussen de klank van een woord en de letters waarmee dat woord gespeld werd: klank en schrift waren identiek. Als God het licht schept door de klank van het woord *or* uit te spreken, spreekt Hij tevens de lettercombinatie *alef-waw-resh* (*אור*) uit. In de naam 'licht', *alef-waw-resh*, zit een formule met behulp waarvan het licht gevormd kan worden. Specifiek deze lettercombinatie geeft het wezen van licht weer. Elk van de tien goddelijke scheppingshandelingen behelst dus het uiten van letters in een bepaalde volgorde en combinatie.

Alles wat wij in deze wereld om ons heen zien, is daarmee het resultaat van een eens door God in een bepaalde volgorde uitgesproken lettercombinatie; de hele wereld is geschapen uit lettercombinaties.

Een aanwijzing voor deze opvatting in de rabbijnse literatuur betreft Bezalel, de bouwer van de Tabernakel (Exodus 31). Het was een bekend rabbijns idee dat de Tabernakel gebouwd was volgens dezelfde structuur als de gehele kosmos. Van de bouwer Bezalel, die reeds volgens de Bijbel vervuld was van 'Gods geest, wijsheid, inzicht en kennis' (Exodus 31:3), wordt in de rabbijnse traditie dan ook verteld dat hij bekend was met 'de lettercombinaties waarmee hemel en aarde geschapen werden' (b Berachot 55a). De betekenis van die uitspraak, die in de rabbijnse literatuur niet wordt verklaard, kunnen we het beste lezen in het licht van een esoterisch tractaat, *Sefer Yetsirah* (ca. derde tot zesde eeuw), waarin precies dit thema centraal staat: de schepping van de wereld door middel van de 10 oergetallen en de 22 letters van het Hebreeuwse alfabet. Overeenkomstig het citaat in Berachot komen in *Sefer Yetsirah* alle dingen tot aanzijndoor dat God de letters, een voor één, met alle andere combineert. Volgens de rabbijnen bestond er dus, wat het Hebreeuws betreft, een natuurlijk verband tussen de klank van een woord, de betekenis ervan en de schrijfwijze. De moderne taalwetenschap daarentegen stelt dat er geen enkel verband is tussen klank, betekenis en schrift. Dat de klank van een woord niet samenhangt met de betekenis ervan blijkt naar moderne inzichten al uit het feit dat verschillende talen voor hetzelfde ding geheel andere klanken gebruiken: het Engelse *tree*, het Spaanse *árbol* en het Duitse *Baum* klinken verschillend, maar hebben dezelfde betekenis 'boom'. Het feit dat in het Duits nu toevallig de klankencombinatie *b*, *au* en *m* naar een boom verwijst, komt niet door een *natuurlijk* verband tussen specifiek deze combinatie van klanken en de boom zelf, maar doordat dit verband bij *afspraak* (of liever: *conventie*) is ontstaan. Hetzelfde geldt voor de relatie tussen klank en schrift. Taal is volgens de moderne taalwetenschap een systematisch geheel aan klanken. Hoe men vervolgens die klanken in schrift wil noteren, is willekeurig en eveneens gebaseerd op conventie. Tot 1926 werd bijvoorbeeld het Turks geschreven in Arabisch schrift. Toen men besloot het Latijnse alfabet in te voeren, veranderde er niets aan het Turks als taal; de klanken ende uitspraak bleven gelijk, alleen de wijze waarop zij werden genoteerd veranderde. Kortom, voor de moderne taalwetenschap is er geen verband tussen de klank van een woord, de letters waarmee die klanken worden genoteerd en de betekenis van een woord.

Tegen deze argumenten zouden de rabbijnen waarschijnlijk hebben ingebracht dat dit verband in alle andere talen mogelijk niet bestaat, maar dat er in het heilige Hebreeuws wel degelijk een natuurlijk verband is tussen klank, betekenis en schrift.

Overigens is de vraag of taal van nature is ontstaan of bij conventie, al veel ouder dan de rabbijnse literatuur. Reeds in de vierde eeuw v. Chr. wordt in Plato's dialoog *Cratylus* over deze kwestie gedebatteerd.

Van visie op taal naar taalmystiek

In het voorgaande hebben we gezien dat de rabbijnen een zeer specifieke opvatting hadden over de taal, in het bijzonder de Hebreeuwse taal. Het betreft hier een visie over de taal - of, zo men wil, een 'taaltheologie' - die echter nog niet kan worden beschouwd als een mystieke visie op de taal. In de rabbijnse literatuur is geen sprake van taalmystiek in eigenlijke zin, aangezien het bij mystiek immers gaat om een ontplooiën van spirituele activiteit teneinde te komen tot een directe gewaarwording van de goddelijke wereld. Dat is in de rabbijnse literatuur voor zover wij weten nog niet het geval.

Joodse mystici delen de visie op de taal zoals die in de rabbijnse literatuur naar voren komt, maar breiden deze aanzienlijk uit in mystieke zin. Taalmystici zijn van mening dat taal naast een communicatieve functie tevens een numineus aspect bevat: door stem, klank en melodie komt er 'iets' mee in de taal dat niet uit te drukken is, een mededeling uit een andere, verborgen, geheime dimensie.

De diverse mystieke stromingen hebben, ieder op eigen wijze, de rabbijnse taalvisie gecombineerd met het numineuze aspect van de taal. Pas op het moment dat een mystieke stroming dit gedachtengoed gebruikt binnen haar spirituele activiteit om in contact te komen met de goddelijke wereld, kunnen we spreken van daadwerkelijke taal mystiek.

De Hebreeuwse taal in de joodse mystiek

In de antiek-joodse Merkavah-mystiek - een stroming die zich tussen ongeveer de tweede en de zesde eeuw vooral liet inspireren door het eerste hoofdstuk van Ezechiël - diende de Hebreeuwse taal als hulpmiddel voor de mysticus tijdens zijn visionaire reis door de paleizen van de zeven hemelen om het einddoel van de reis te bereiken: God als koning op Zijn troon van glorie te aanschouwen.

Aangezien er een verband bestaat tussen de klank van een woord en de letters ervan, deed God de schepping ontstaan door te spreken. Hieruit blijkt dat in klank en letters een grote kracht schuilgaat. Naar analogie van het goddelijke spreken is ook de mens, als evenbeeld van God, in staat door te spreken iets teweeg te brengen.

Voor de Merkavah-mysticus was de reis naar de troon van glorie ten nauwste verbonden met kennis van de in de taal verborgen krachten en met de toepassing daarvan in specifieke combinaties van Hebreeuwse letters. Uitsluitend het aanwenden van de juiste lettercombinaties en godsnamen kon de mysticus namelijk beschermen tegen kwade krachten die hun de reis door de hemelse gewesten trachtten te bemoeilijken.

In de geschriften van de Ashkenazische chasidim, een esoterisch-mystieke stroming uit het Rijnland aan het einde van de twaalfde en het begin van de dertiende eeuw, is voor het eerst sprake van het creëren van een *golem*, een uit klei gemaakte mens met behulp van lettermagie. De gedachte die hieraan ten grondslag ligt, is de zojuist uiteengezette rabbijnse visie dat mens en wereld geschapen waren uit lettercombinaties. Het maken van een golem berust aldus op het imiteren van het scheppingsproces door de mens; in navolging van God zelf, die de mens schiep met lettercombinaties, schept de mens op dezelfde manier een golem.

Ook de kabbalisten hebben zich bij het ontwikkelen van hun mystieke taaltheorie laten inspireren door de rabbijnse taal visie. Bij de klassieke rabbijnen werd het ontstaan van de schepping eigenlijk nog heel eenvoudig voorgesteld: God sprak en datgene wat Hij uitsprak kwam vrijwel gelijktijdig tot aanzijn. Achter het ontstaan van de schepping door een goddelijke taaluiting zagen de kabbalisten echter een zeer uitgebreid en gecompliceerd proces schuilgaan. Tussen het moment dat de taal uiting de mond van God verliet en het moment dat het uitgesprokene in de schepping een concrete vorm aannam, lag in de ogen van een kabbalisten een geheel gebied waarin zich de taalgeleidelijk ontvouwde. Juist de taalprocessen die in dit gebied plaatsvonden, haddende speciale aandacht van de kabbalisten.

Het oerbegin van de taal en van de schepping als geheel ligt in het *En Sof* (het hoogste, onkenbare aspect van God), van waaruit nog ongedifferentieerde, klank- en vormloze, spirituele taalelementen zich geleidelijk vergroven en materialiseren. Deze elementen verdichten zich steeds meer naarmate zij geleidelijk door de spirituele werelden afdalen om tenslotte uit te kristalliseren in de concrete klanken

van de door ons gebruikte talen in de concrete letters van het door ons gebruikte schrift. Taal en schrift vallen dus samen. Het schrift, dat voor de moderne taalkundige een secundaire en in feite willekeurige afspiegeling is van de werkelijke spraak, is voor de kabbalisten een ware schatkamer van de geheimen van de taal. De 22 letters van het Hebreeuwse alfabet vormen de neerslag van krachten of energieën uit de goddelijke werelden. De vorm van elke afzonderlijke letter is voorwerp voor mystieke contemplatie; wie deze vormen doorschouwt, begrijpt iets van het emanatieproces en daarmee van de schepping. In de lettervormen zitten verwijzingen verborgen naar alle fasen van dit proces, vanaf het stadium waar taal nog de pure gedachte van de godheid is en waar nog geen sprake is van hoorbare klank of woord, tot aan het uiteindelijke stadium van de concrete taal, waarin hoorbare klanken en zichtbare letters bestaan. De geschreven letters werden door de kabbalisten beschouwd als symbolen die verwijzen naar processen in de goddelijke werelden die aan onze schepping ten grondslag liggen.

Het lijkt geen twijfel dat de rabbijnse visie op de Hebreeuwse taal grondlegend is geweest voor latere generaties mystici. In de loop van alle stromingen in de joodse mystiek, vanaf de tweede eeuw tot en met het moderne chasidisme, is de HeiligeTaal een vruchtbare bron van inspiratie geweest. Joodse mystiek, in welke van haar vele vormen dan ook, is ondenkbaar zonder de component van een mystieke visie op het Hebreeuws. Naarmate het onderzoek naar de joodse mystiek vordert, wordt steeds duidelijker dat het aandeel van de mystieke interpretatie van het Hebreeuws als taal binnen de joodse mystiek groter moet zijn geweest dan oorspronkelijk werd aangenomen.

¹ Dit artikel is met toestemming van de schrijver overgenomen uit het '*Alef Beet*', tijdschrift van de Vereniging tot bevordering van de kennis van Hebreeuws, 7^e jaargang, nummer 2, december 1997. Het vorige artikel is te vinden in het *Judaica Bulletin*, jaargang 17, nummer 1.

Drs. J.H. Laenen studeerde Spaanse taal- en letterkunde en Semitische talen en culturen, is gastdocent Joodse Mystiek in Leiden en is tevens de auteur van *Joodse Mystiek, een Inleiding*, Uitgeverij Kok, Kampen 1998 en van *Frederik Weinreb en de Joodse Mystiek*, Uitgeverij TenHave, Baarn 2003.

De Almachtige en het kwaad

door Rabbijn David Slade

Vergeleken met westerse filosofen heeft het joodse denken diepe en originele antwoorden op de ultieme levensvragen. Dat we niet alles begrijpen, betekent nog niet dat alles subjectief is.

De vraag: Waarom lijden onschuldige mensen? houdt mensen al eeuwen bezig. Het is ook een klassiek vraagstuk in de joodse godsdienstfilosofie, dat velen in verwarring achter laat. Als we namelijk accepteren dat God almachtig, alwetend en barmhartig is, zoals gebruikelijk in jodendom, christendom en islam, waarom grijpt de Almachtige dan niet in om mensen te bevrijden van het onrechtvaardige leed dat hun wordt aangedaan? Sommige menen dat God een van deze drie eigenschappen niet heeft en dat Hij wellicht niet goed of niet machtig is. Anderen verliezen zelfs hun geloof in de Schepper of in de Traditie. Ik denk echter dat het wel mogelijk is om in de almachtigheid, alwetendheid en goedheid van de Schepper te geloven. Er kan zelfs sprake zijn van een harmonieuze geloofsbeleving, maar dan moeten we de vooronderstellingen van ons geloof onderzoeken.

Aristoteles

Om te begrijpen waarom wij sowieso een helder antwoord willen, is het ook van belang om onze eigen cultuur goed te kennen. Daarvoor gaan we terug naar de vierde eeuw vóór het begin van de gangbare jaartelling om ons oor te luisteren te leggen bij de Griekse filosoof Aristoteles (384-322), een telg uit een artsenfamilie. Met name Aristoteles' idee dat we alles moeten onderzoeken en begrijpen, is in de westerse cultuur nog altijd gezaghebbend. Vanuit zijn academie in Stigya in het Griekse Macedonië ondernamen Aristoteles en zijn leerlingen tochten, waarbij ze de natuur observeerden en in kaart brachten. Ze gebruikten classificaties uit de biologie, natuurkunde en natuurlijk de metafysica om te begrijpen wat ze zagen. Deze classificaties zouden meer dan tweeduizend jaar een bron van inspiratie blijven voor onderzoekers. Aristoteles geloofde in de mogelijkheid om alles te begrijpen en vervolgens ook te beheersen. Als we maar zorgvuldig en lang genoeg onderzoek doen, komt er een moment waarop we begrijpen waarom alles is zoals het is.

Aan het eind van de achttiende eeuw, na het hoogtepunt van de Verlichting, was er een man die Aristoteles' idealen van geduldig en nauwgezet onderzoek belichaamde, de Duitser Immanuel Kant (1724-1804). In zijn beroemde boek *'Kritik der Reinen Vernunft'* stelt Kant kritische vragen aan de Griekse denker. Hoe kunnen we er zo zeker van zijn, vraagt Kant, dat de wereld zoals wij die zien een accurate weergave is van de echte wereld? Een mens wordt in principe geboren met begrip, maar kunnen we er zeker van zijn dat onze zintuigen correcte informatie verschaffen? Dat kunnen we niet, aldus Kant, omdat wij de wereld alleen kunnen zien zoals deze aan onze zintuigen verschijnt en juist omdat we de wereld zien door de 'bril' van onze classificaties. Hoe kunnen we er bijvoorbeeld zeker van zijn, dat wat wij zien als een oorzaak-en-gevolgrelatie ook werkelijk verband met elkaar houdt?

Een moderne illustratie hiervan is een film. Op een film zien we bijvoorbeeld iemand die een bal gooit, maar dat lijkt maar zo. In werkelijkheid zien we miljoenen losse beelden van een bewegende bal en zo is het ook voor de totale werkelijkheid. Aangezien wij er nooit honderd procent zeker van kunnen zijn dat onze interpretaties juist zijn, kunnen we ook nooit alles begrijpen en juist hierin is volgens Kant de menselijke vrijheid gelegen. Er is immers altijd de mogelijkheid dat mensen een andere keuze maken dan we denken of voorspellen.

Kantiaans denken

We kunnen het verschil begrijpen tussen Aristoteles en Kant als het gaat om onze vraag. Waarom treft het kwaad de rechtvaardigen? Aristoteles verwachtte dat we uiteindelijk een redelijk en omvattend antwoord vinden. Volgens Kant is daarentegen het vinden van een redelijk antwoord bij voorbaat verdacht, omdat onze rede beperkt is.

In het Kantiaanse denken kunnen we de vraag alleen op een puur subjectief niveau oplossen; er is eenvoudig geen algemeen geldende verklaring. Ziehier het verschil tussen de twee beroemde westerse denkers, tussen een klassieke denker uit de Oudheid en een van de belangrijkste filosofen van de moderne tijd. Volgens Aristoteles is het terecht dat we een redelijk antwoord verwachten te krijgen op onze vraag en volgens Kant is onze verwachting ongegrond. Als we geen antwoord vinden, ligt dat volgens Aristoteles aan een tekort aan informatie of aan het feit dat op zijn minst een van de drie premissen niet klopt (Gods almacht, alwetendheid en goedheid). Volgens Kants methode tasten we in het duister. Het is eenvoudig onmogelijk om conclusies te trekken, zowel over de compleetheid van de gegevens als over de juistheid van onze drie premissen.

Middeleeuwen

De joodse filosoof en rabbijn Josef Albo (1380-1444) uit Spanje heeft een origineel antwoord op de vraag. Hij zit niet alleen chronologisch, maar ook wat denken betreft tussen Aristoteles en Kant in. Albo, een leerling van Crescas, was de laatste grote joodse filosoof van de Middeleeuwen. Om zich te verdedigen tegen de felle kritiek van Spaanse christenen in die tijd, schreef hij zijn boek *Sefer ha-Ikkariem* (= Het boek van principes) waarin hij een joodse geloofsleer verdedigt. Daarin bekritiseert hij de tien¹ geloofspunten van Maimonides. Volgens Albo zijn er drie fundamentele principes waarin je moet geloven om geen afvallige te zijn: Gods bestaan, Zijn openbaring en Zijn vergelding. Albo is het met Aristoteles eens dat de mens toegang heeft tot de waarheid, maar hij bekritiseert Aristoteles omdat we de waarheid nooit helemaal zullen leren kennen. Ons verstand werkt daarvoor niet nauwkeurig genoeg, zegt Albo, net als Kant een kleine 400 jaar later. Anders dan Kant echter wanhoopt Albo niet dat de mens ooit zal weten wat waar is of niet (*Sefer ha-Ikkariem* 1:16). Volgens de middeleeuwer hebben wij namelijk ook onze beperkte, menselijke visie van God gekregen, de Bron van alle Waarheid, en daarom moet het wel een onderdeel zijn van de absolute waarheid. De ultieme waarheid blijft verborgen, maar dat is geen probleem, want dat is de wil van de Eeuwige.

Rechtvaardigheid

De talmoedigeleerde Albo spreekt niet alleen in abstracte termen, maar verwijst naar de discussies over het lijden van de rechtvaardigen in het bijbelboek Job. We vinden de hele thematiek terug in de vragen van Job over Gods rechtvaardigheid en de antwoorden die hij uiteindelijk van Boven krijgt. De eerste veertig hoofdstukken van het boek beschrijven Jobs lijden en de pogingen die zijn vrienden doen om hem te troosten. Zij proberen zijn problemen te verklaren en tegelijk recht te doen aan Gods almacht, alwetendheid en Zijn goedheid, maar dat lukt hun niet, totdat de Allerhoogste zelf tussenbeide komt en Job uitlegt

waarom Hij hem zo op de proef heeft gesteld. En wat zegt God, volgens Albo? "Je kan niet er niet zeker van zijn, Job, dat jouw perceptie van de werkelijkheid de juiste is. Ook al heb Ik, de Bron van alle Waarheid, je de zintuiglijke vermogens gegeven waarmee je bent geboren, ze hebben maar de beperkte mogelijkheid om de geopenbaarde waarheid te begrijpen. Hoe kun je dan dezelfde zintuigen gebruiken om Mijn systeem van rechtvaardigheid te evalueren? Om dat te kunnen moet je niet alleen toegang hebben tot de totale werkelijkheid, maar ook je eigen bewustzijn volledig kennen. Als je geest al te beperkt is om aardse, tijdelijke dingen te bevatten, dan blijven de niet-materiële onvergankelijke zaken ('kal wa chomer') zeker verborgen."

*Rabbin Slade is verbonden aan het Amsterdamse talmoeidinstituut Chacham Zwi.
(tekst met toestemming van auteur en redactie overgenomen uit het NIW nr.29)*

¹ Vermoedelijk worden hier de zg. Dertien Geloofspunten bedoeld, zoals Maimonides ze formuleerde in zijn commentaar op de Misjna. In de nederlandse vertaling van Jitschak Dasberg van de *Siach Jitschak*, het "Gebed van Jitschak", het joodse gebedenboek, zijn deze dertien geloofspunten te vinden op pag. 384 en 385. Overigens staan deze dertien punten in elk Asjkenazisch gebedenboek vermeld na de gebeden behorende tot de ochtenddienst.

D.B.

Boekaankondiging

Feest! Verhalen voor kleine en grote mensen

Als deel 11 van de Jiddische Bibliotheek verscheen *Feest! Verhalen voor kleine en grote mensen* van Sjolom Alejchem (pseudoniem van Scholem Rabinowitz, 1859-1916). In dit boek bewijst de rasverteller zich opnieuw in een reeks verhalen die zich telkens afspelen rond een van de feestdagen zoals die rond de voorlaatste eeuwwisseling door de joden in Oost-Europa werden gevierd.

In 'Een bedorven Pesach' krijgt een jongetje nieuwe kleren en schoenen voor het paasfeest, die hij, buiten medeweten van zijn moeder, volgens de laatste mode wil laten maken: hij koopt zowel de kleermaker als de schoenmaker om met zijn zakgeld....

In 'Dreidl' vat een arm jongetje een blinde verering op voor de zoon van een van de rijkste mensen van de stad, die in alles zijn meerdere is en voor wie hij tijdens Chanoeka zijn dierbaarste bezit verkoopt....

In 'De eerste commune' wordt een krap behuise 'commune' getest op houdbaarheid – het eind laat zich raden....

De aangeboren menselijke vermogens om te evalueren of iets rechtvaardig is, zijn beperkt. Jobs begrip van rechtvaardigheid is wellicht voldoende om een politiek systeem op te zetten, een politiemacht of een rechtbank, maar menselijke vermogens falen als het gaat om de ultieme levensvragen. Het is net zo'n ijdele poging als het meten van atomen met een meetlat. Dat is het originele joodse antwoord van de filosoof en talmoeedgeleerde Albo. Het antwoord is niet 'we weten nog niet alles' (Aristoteles) of 'we kunnen niets weten' (Kant), maar 'we kennen een deel van de waarheid' (Albo). En dat deel is voldoende. Als we leven naar het beperkte inzicht dat ons gegeven is, dan is het leven goed.

Van verhaal tot verhaal wordt de lezer meegevoerd aan de hand van een kleine jongen. Het boek is inderdaad een feest voor jong en oud: Sjolom Alejchem is nergens moralistisch, altijd vol zelfspot en hij doorspekt zijn verhalen met liedjes, rijmpjes en grappen zoals die de ronde deden in de wereld waarin hij opgroeide. Ook dit deel uit de Jiddische Bibliotheek is voor zien van een tamelijk uitvoerige verklarende woordenlijst

Sjolom Alejchem, *Feest! Verhalen voor kleine en grote mensen*.

Jiddische bibliotheek, deel 11. Vassallucci, Amsterdam 2003; ISBN 90 5000 525 x ; 220 pag. € 19,95

Bibliothecaria

Het (bijna) afgelopen cursus-seizoen heeft de bibliotheek van de Stichting Judaica haar nut bewezen. Er werden veel boeken uitgeleend en ook onderling geruild tijdens de cursusavonden.

Nu de cursussen bijna afgelopen zijn blijkt dat er een aantal boeken nog niet terug gebracht is. Dat is op zich geen probleem, maar om ze in te leveren moeten we een speciale regeling treffen. Bij de synagoge is dat niet meer mogelijk, tenzij u zich nog opgegeven hebt voor de cursus Vrij Leerhuis 4, De wereld van de Goddelijke adviezen: TaRJaG Mitswot; docent: dhr. Jan Veldhuijzen.

Wij zijn blij dat we een adres gevonden hebben, in de buurt van de synagoge, waar u uw boeken voor de zomer alsnog kunt inleveren. Dit kan, tijdens kantooruren, bij het **SVWO, Oude Vismarkt 21c**. Graag even telefoneren van tevoren, zodat men weet dat u het geleende komt terugbrengen. Tel. nr. **038-4211940**.

We hopen dat alle boeken op deze manier ingeleverd worden zodat de collectie, bij de start van het nieuwe seizoen, weer compleet is.

Dicky Koffeman – Wielenga, bibliothecaris.

JUDAICA-AGENDA ZWOLLE EN OMGEVING

VOORJAAR / ZOMER 2004

*Kopij voor de Judaica-agenda s.v.p. sturen naar: Zandkreek 9, 8032 JL Zwolle of via e-mail: judaica@hetnet.nl
De cursussen in deze lijst worden georganiseerd door de Stichting Judaica Zwolle.*

za 17-04	Sjabbat Sjemini (Lev. 9:1-11:47)	za 15-05	Sjabbat Behar (Lev. 25:1-26:2) - Bechoekotaj (Lev. 26:3-27:34)
zo 18-04	Jom Hasjoah / Herdenking Holocaust	ma 17-05	Bijbels-Hebreeuws 3 (bijhoudcursus), reserve bijeenkomst. Tijd:19.30-21.30 uur. Docent: drs. J.L.C. Boertjens
ma 19-04	Bijbels-Hebreeuws 2 (gevoerdencursus), 18e bijeenkomst. Tijd:19.30-21.30 uur. Docent: drs. J.L.C. Boertjens	ma 17-05	Bijbels-Hebreeuws 2 (gevoerdencursus), reserve bijeenkomst. Tijd:19.30-21.30 uur. Docent: drs. J.L.C. Boertjens
wo 21-04	Genootschap Nederland Israël, afdeling Kampen. Drs. H.J. Huyser over: "De zin en betekenis van tabernakel en tempel volgens de joodse mystiek". Plaats: Broederkerk, ingang Broederstraat 16, Kampen. Aanvang: 19.30 uur.	di 18-05	Vrij Leerhuis 4 - De wereld van de Goddelijke adviezen: TaRJaG Mitswot, 4e bijeenkomst. Tijd:19.30-21.30 uur. Docent: dhr. J. Veldhuijzen
za 24-04	Sjabbat Tazria (Lev. 12:1-13:59) - Metsora (Lev. 14:1-15:33)	wo 19-05	Jom Jeroesjalajim (Hereniging van Jeruzalem)
ma 26-04	Bijbels-Hebreeuws 3 (bijhoudcursus), 10e bijeenkomst. Tijd:19.30-21.30 uur. Docent: drs. J.L.C. Boertjens	za 22-05	Sjabbat Bemidbar (Num. 1:1-4:20)
ma 26-04	Genootschap Nederland Israël, afdeling Zwolle. Jom Ha'atzmoet viering - onafhankelijkheidsdag van de staat Israël - met de Joodse Gemeente van Zwolle. Programma wordt nog bekend gemaakt. Plaats: synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Aanvang: 19.30 uur.	ma 24-05	Bijbels-Hebreeuws 3 (bijhoudcursus), reserve bijeenkomst. Tijd:19.30-21.30 uur. Docent: drs. J.L.C. Boertjens
ma 26-04	Jom Ha'atmaoet / Onafhankelijkheidsdag Israël	ma 24-05	Bijbels-Hebreeuws 2 (gevoerdencursus), reserve bijeenkomst. Tijd:19.30-21.30 uur. Docent: drs. J.L.C. Boertjens
di 27-04	Vrij Leerhuis 4 - De wereld van de Goddelijke adviezen: TaRJaG Mitswot, 1e bijeenkomst. Tijd:19.30-21.30 uur. Docent: dhr. J. Veldhuijzen	di 25-05	Vrij Leerhuis 4 - De wereld van de Goddelijke adviezen: TaRJaG Mitswot, 5e bijeenkomst. Tijd:19.30-21.30 uur. Docent: dhr. J. Veldhuijzen
za 01-05	Sjabbat Acharee Mot (Lev. 16:1-18:30) - Kadosjiem (Lev. 19:1-20:27)	wo 26-05	Sjavoe'ot / Wekenfeest / Pinksteren (eerste dag)
zo 02-05	Tentoonstelling "Joods leven in en om Zwolle". Plaats: synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30-16.00 uur. Toegang: € 1,50.	do 27-05	Sjavoe'ot / Wekenfeest / Pinksteren (tweede dag)
ma 03-05	Bijbels-Hebreeuws 2 (gevoerdencursus), 19e bijeenkomst. Tijd:19.30-21.30 uur. Docent: drs. J.L.C. Boertjens	za 29-05	Sjabbat Naso (Num. 4:21-7:89)
di 04-05	Vrij Leerhuis 4 - De wereld van de Goddelijke adviezen: TaRJaG Mitswot, 2e bijeenkomst. Tijd:19.30-21.30 uur. Docent: dhr. J. Veldhuijzen	di 01-06	Vrij Leerhuis 4 - De wereld van de Goddelijke adviezen: TaRJaG Mitswot, reserve bijeenkomst. Tijd:19.30-21.30 uur. Docent: dhr. J. Veldhuijzen
za 08-05	Sjabbat Emor (Lev. 21:1-24:23)	za 05-06	Sjabbat Beha'alotecha (Num. 8:1-12:16)
zo 09-05	Lag Ba'omer (33e dag van de Omertelling)	zo 06-06	Tentoonstelling "Joods leven in en om Zwolle". Plaats: synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30-16.00 uur. Toegang: € 1,50.
ma 10-05	Bijbels-Hebreeuws 2 (gevoerdencursus), 20e bijeenkomst. Tijd:19.30-21.30 uur. Docent: drs. J.L.C. Boertjens	zo 06-06	15e Synagogepad (zie informatie op bladz. 5)
di 11-05	Vrij Leerhuis 4 - De wereld van de Goddelijke adviezen: TaRJaG Mitswot, 3e bijeenkomst. Tijd:19.30-21.30 uur. Docent: dhr. J. Veldhuijzen	ma 07-06	Bijbels-Hebreeuws 3 (bijhoudcursus), reserve bijeenkomst. Tijd:19.30-21.30 uur. Docent: drs. J.L.C. Boertjens
di 11-05	Genootschap Nederland Israël, afdeling Hoogeveen. Prof.C.J.den Heijer over: "De betekenis van de ontdekking van de Qumranrollen" & viering Jom ha'Atmaoet / Onafhankelijkheidsdag Israël. Plaats: Goede Herderkerk, Middenweg 14, Hoogeveen. Aanvang: 19.45 uur.	ma 07-06	Bijbels-Hebreeuws 2 (gevoerdencursus), reserve bijeenkomst. Tijd:19.30-21.30 uur. Docent: drs. J.L.C. Boertjens
		za 12-06	Sjabbat Sjelach Lecha (Num. 13:1-15:41)
		za 19-06	Sjabbat Korach (Num. 16:1-18:32)
		za 26-06	Sjabbat Choekat (Num. 19:1-22:1)
		za 03-07	Sjabbat Balak (Num. 22:2-25:9)
		zo 04-07	Tentoonstelling "Joods leven in en om Zwolle". Plaats: synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30-16.00 uur. Toegang: € 1,50.
		di 06-07	Vastendag van 17 Tammoez

COLOFON

Het Judaica-Bulletin is een uitgave van de Stichting Judaica Zwolle, Postbus 194, 8000 AD Zwolle. Het verschijnt vier maal per jaar.

Abonnementen kosten € 6,50 per jaar, over te maken op postgirorekening 259272 t.n.v. penningm. Stichting Judaica Zwolle, Apeldoorn, onder vermelding van 'abonnement bulletin'.

De Stichting Judaica Zwolle stelt zich ten doel de verspreiding van kennis over de joodse godsdienst, taal, geschiedenis en cultuur. Zij streeft dit o.a. na door het organiseren van cursussen, studiedagen, concerten en tentoonstellingen in de synagoge van Zwolle.

Het bestuur van de Stichting Judaica Zwolle bestaat uit de volgende leden:

- D. Broeren (redactie Judaica Bulletin)
- W. Cornelissen (rondleider synagoge)
- J.H. Kelholt (penningmeester)
- Mw. D. Koffeman-Wielenga (bibliothecaresse)
- S.P. van 't Riet (voorzitter),
- J. Veldhuijzen (secretaris-cursuscoördinator)
- C. Verdonk (administrateur/redactie Judaica Bull.)

De Stichting geeft jaarlijks een folder uit over haar activiteiten. Deze folder kan worden aangevraagd bij onze cursuscoördinator (038-4651048), onze administratie (038-4539283) of via ons e-mail adres judaica@hetnet.nl.

De bibliotheek van de Stichting wordt beheerd door mevr. D. Koffeman-Wielenga (tel. 0591-616543).

De Stichting heeft een tentoonstelling ingericht op het voormalige vrouwenbalkon van de synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8, over het onderwerp 'Joods leven in en om Zwolle'. Deze is in principe op de eerste zondag van de maand geopend van 13.30-16.00 uur (zie voor de precieze data de Judaica Agenda in dit bulletin). Dan wordt er vanaf 14.00 uur ook een rondleiding verzorgd.

De toegangsprijs is: € 1,50 per persoon.

De Stichting Judaica Zwolle werkt bij gelegenheid samen met: Joodse Gemeente Zwolle, Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle, Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle, B. Folkertsma-Stichting voor Talmudica te Hilversum, Bureau Kerk-en-Israël van de Samen-op-Weg Kerken te Utrecht, VU-Podium Vrije Universiteit Amsterdam.

Giften voor het werk van de Stichting Judaica Zwolle zijn aftrekbaar voor de inkomstenbelasting en kunnen worden overgemaakt op postgirorekening 259272 t.n.v. penn. Stichting Judaica Zwolle, Apeldoorn.

ABONNEMENT JUDAICA BULLETIN

Het abonnement op het Judaica-Bulletin kost € 6,50 per jaar, over te maken op postgirorekening 259272 t.n.v. penningmeester Stichting Judaica Zwolle, te Apeldoorn, onder vermelding van 'abonnement bulletin'. Het abonnement loopt van 1 juli tot en met 30 juni van het daaropvolgende jaar en het wordt zonder opzegging vóór 1 juni stilzwijgend verlengd.

NB: *Deelnemers aan één of meer cursussen ontvangen het Judaica Bulletin in het desbetreffende seizoen gratis.*

STATUS VAN DE CURSUSSEN:

Tot op dit moment hebben zich in totaal ca. 160 deelnemers voor de Vrije leerhuizen en Korte cursussen aangemeld.

Bij Vrij leerhuis 4 zijn nog enkele plaatsen beschikbaar.

Voor volledige gegevens van de Vrije leerhuizen en Korte cursussen verwijzen wij u onze website www.judaica-zwolle.nl. U kunt het cursusprogramma ook aanvragen bij onze administratie: Zandkreek 9, 8032 JL Zwolle, tel. 038-4539283 of via ons e-mailadres judaica@hetnet.nl.

VAN DE TENTOONSTELLINGSCOMMISSIE:

Begin maart gaf dhr. Cees Verdonk te kennen om redenen van persoonlijke aard zich terug te trekken uit de tentoonstellingscommissie. Na vrijwel vanaf het begin van de tentoonstelling in mei 1992 met enorm veel inzet bij dit werk betrokken geweest te zijn, eerst als achterwacht en later ook als rondleider achtte hij de tijd gekomen het stokje over te geven. Geen moeite was hem te veel, hij was van alles op de hoogte en had een grote kennis van zaken.

We zullen hem missen. Cees, zeer hartelijk dank!

VOLGENDE BULLETIN

Het volgende bulletin verschijnt omstreeks 1 juli 2004. Kopij dient uiterlijk in de tweede week van juni 2004 te zijn ingeleverd op het redactieadres: Boogmakerstraat 30, 8043 AM Zwolle (zo mogelijk op diskette in Word, WP, of ander gangbaar formaat) of per e-mail zijn ontvangen op judaica@hetnet.nl. o.v.v: 'kopij bulletin'.

INTERNET SITE en E-MAILADRES:

Stichting Judaica Zwolle beschikt over een **internet site**: www.judaica-zwolle.nl met veel informatie over haar werkzaamheden, zoals de tentoonstelling in de Zwolse synagoge, het Judaica-Bulletin, de bibliotheek en de publicaties van de stichting. Een duidelijk onderscheiden deel van de website geeft informatie over de cursussen. Hier wordt ook de laatste stand van het aantal aangemelde cursisten vermeld, of de cursus vol is of juist wegens gebrek aan belangstelling niet door gaat.

Via het **e-mailadres** van de stichting: judaica@hetnet.nl kan men o.a. kopij voor het Judaica-Bulletin opsturen, het actuele cursusprogramma aanvragen, zich als abonnee opgeven, boeken / uitgaven van de stichting bestellen, vragen stellen opmerkingen doorgeven, etc.